Ájiniyaz atındağı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
NMPI
1934

TURKIY FILOLOGIYANING DOLZARB MASALALARI, NAZARIYA VA INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARI

XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

MATERIALLARI TO'PLAMI

NUKUS – 2021

Allambergenov H., Karimboyeva D. Shodmonqul Salom ijodida ota obrazi.	425
Zeynallı J.E. Yaşar Kamalin "İncə Məməd" romaninda realizm	428
Davlatmurodov I. Yangi davr hikoyachiligida shaxs konsepsiyasi badiiy talqini	433
Latipova Sh.B. Ne'mat Aminovning "Qassob boboning iti" hikoyasida davr illatlari tasviri	437
Mátekov A. Janrlar kesispesindegi janr (Sh.Usnatdinov dóretiwshiligi mısalında)	440
Әлімбаев А.Е. Әдеби мұра – рухани жаңғыру негізі	444
Бойсинов С.С. Инсоний фазилатлар тарғиботида "Қутадғу билиг"нинг ўрни	449
Расулмухамедова Д.З. Туркий халқлар адабиёти ва унда Навоий ижоди	454
Балтаева З. Эркин Воҳидов шеъриятида шаклий изланишлар	457
Дўстова С.С. "Тазкираи шуаро"да Феруз ҳаёти ва ижоди	459
Салаев Р.Ф. Абдурауф Фитрат ва ўзбек арузшунослиги	463
Ҳасанов Ҳ. Тарихий романда инсон иродасининг поэтик талқини	467
Matjanov Sh., Baltabayeva D. She'riyatda shoir shaxsiyati va lirik qahramon talqini	472
Бобожонов Ғ.О. Навоийнинг «балоғат илми»даги устозлари	475
Жуманиязов Д.Қ. Сирожиддин Саййид фардларида ғоявийлик ва фалсафийлик	480
Қодирова Р.С. Абдулла Орипов шеърияти Нўъмон Раҳимжонов нигоҳида	484
Сапарова А. Анвар Обиджон шеъриятида образлилик	488
Досжанова Г. Сирожиддин Саййид шеъриятида тўртлик шеърий шакллар ва мумтоз поэтик анъаналар	492
Бўронова Б.М. Бадиий асарда макон ва замон билан боғлиқ масалалар	498
Ergashev M.U. Isajon Sultonning „Shamolli kecha" asarida roviylik	503
Allabaýew G. Döwletmämmet Azady we Magtymgulynyň döredijiliginde ylym we alymlar hakynda ideýä birligi	507
Azilova Z.G. Qoraqalpoq adabiyotida esse janri evolyutsiyasi	510
Imomova R.A. Rauf Parfi she'riyatining obrazlar olami	515
Xo'shboqov F. Abdulla Oripov poetikasining o'ziga xosligi	519
Danaboyeva M. Qahramon va davr fojiasi talqini (Said Ahmadning "Sarob" hikoyasi misolida)	524

5. https://massaget.kz/mangilik_el/47766

ИНСОНИЙ ФАЗИЛАТЛАР ТАРҒИБОТИДА "ҚУТАДҒУ БИЛИГ"НИНГ ЎРНИ

Бойсинов Соҳибжон Собирович,
Жиззах давлат педагогика институти катта ўқитувчиси,
sokhibjonb@gmail.com,

Аннотация: *Мазкур мақолада "Кутадғу билиг" достонида инсон камолоти масаласига доир билдирилган фикрлар юзасидан мулоҳаза юритилган.*
Калит сўзлар: *"Кутадғу билиг"даги масалалар, одоб- ахлоқ, ўгитлар, инсоннинг инсон учун яшаши, эзгу кишининг фазилатлари.*

"Қутадғу билиг" достонини яратар экан, муаллиф ўз олдига қорахонийлар давлати ҳокимиятини мустаҳкамлаш, Тавғачхон билан Элоқхонлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш, хукмрон доираларнинг турли ижтимоий табақаларга муносабатини белгилаш, маърифатчилик ва ободончилик учун кураш, яхши хулқ-одобни тарғиб қилиш каби мақсадларни қўйган. Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг йирик маърифатпарвари ва донишманди сифатида гавдаланди.

Асарда тилга олинган масалалар кўлами шунчалик кенгки, уларни оддийгина санашнинг ўзиёқ бир неча саҳифаларни ташкил этади. Бу ерда айрим сарлавҳаларни келтириш билан кифояланамиз: Баҳор мадҳи; Етти сайёра ва ўн икки буржҳақида; Инсон фарзандларининг қадри билим ва тафаккурдадир; Тилнинг фазилат ва манфаатлари ҳақида; Китоб эгасининг узри; Билим ва укувнинг фарқи ҳақида ҳикоя қилади; Ойтўлдининг эликга бахт ҳақидаги ҳикояси; Кунтуғди элик Ойтўлдига Адолат ҳақида ҳикоя қилади; Ўгдулмиш эликга бек (лашкар бошлиғи, ошпаз, хазиначи, эшик оғаси, элчи, дастурхончи...) қандай бўлиш кераклигини сўзлайди; Ўғил ва қизлар туғилса уларни қандай тарбиялаш лозимлигини айтади; Меҳмонга борганда ўзини қандай тутиш кераклигини сўзлайди; Адолатга адолат, одамгарчиликка одамгарчилик билан жавоб бериш ҳақида гапиради; Ўтган йигитликка афсус ва

кариликдан шикоят; Вактнинг бебахолиги ва дўстларнинг бевафолиги хакида; Китоб эгаси Юсуф Хос Ҳожибнинг ўз-ўзига ўгитлари...

"...Кўриниб турибдики, "Кутадгу билиг"да тилга олинган масалаларнинг қамрови кенг. Аммо унда битта бош масала борки, шу масала бутун асар бўйлаб қизил ип бўлиб ўтади ва асарнинг яхлит бир бутунлигини таъминлайди. Бу – Инсон масаласидир". [Б.Тўхлиев, 1990. 21-22 бет]

Инсоннинг моҳияти, унинг ҳаётдаги ўрни, ижтимоий вазифаси шоир томонидан турли йўналишларда таҳлил этилади. Лекин бу йўналишларнинг ҳаммаси бирлашадиган бир нуқта борки, у ҳам бўлса инсоннинг инсон учун яшаши, инсоннинг инсоният учун хизмат қилишидир:

Кишилар ора. Кўр, киши ул бўлур,
Онингдин кишилар осиғлар бўлур.

(Кишилар орасида (ҳақиқий) киши шу бўладики,
Ундан (бошқа) кишилар манфаат топади), -

дейди шоир.

Шу улуғ ният билан яшаган шоир бошқалар манфаатини ўйламасдан, ўзининг тор шахсий мақсадлари орасида кўмилиб қолганларни тириклар қаторига қўшмайди, уларни тўғридан-тўғри "ўлик" деб атайди:

Тирик элигук ўғли тўсулган керак,
Тўсулмаз киши туғса, ўлган керак.

(Тирик одам боласи фойдаси тегадиган бўлиши керак,
Фойдаси тегмайдиган киши туғилса, ўлган (бўлиши) керак, яъни ўлгани яхшироқ).

Шоир демоқчики, инсон туғилдими кимгадир фойдаси тегадиган бўлиб улғайиши, фойдаси тегмайдиган бўлса у ўлик билан тенглигини уқтиради.

Асарда комил инсон ҳақида гап борар экан, камолотнинг қатор белгиларига тўхталинади. Бу инсоннинг бошқалар ғами билан ҳам яшай олиши, кўпчилик манфаати учун фидойи бўла билишидир:

Кишига тўсулғу керак бу тириг,
Тирик тутса огин, кўпурса эриг.

(Тирик (жон) одамларга фойда келтириши керак,

(Токи) отини тирик тутсинлар, кишини улуғласинлар).

Худди шундай одам эзгу киши дейилишга лойиқдир. Эзгу кишининг фазилатлари факат яхшиликка бўйсундирилган бўлади:

Ақилиқ, кишилик, осиг, эзгулуг

Бу эзгу кишидин келир белгулуг.

(Саховат, одамгарчилик, наф ва эзгуликлар

Эзгу кишилардан келади, бу аниқ).

Эзгу киши бўлиш учун, эзгу фазилатлар билан зийнатланиш учун қатор шарт-шароитлар талаб қилинади. Уларнинг биринчиси билимдир. Шоир бутун асар давомида билим хақида фикр юритади. Асар қахрамонларининг билимга бўлган муносабатини алохида таъкидлайди.

"Қутадғу билиг"да билим ҳақида алоҳида боб мавжуд. Бу боб "Билиг укуш адримин, асғин айур" ("Билим ўқув-идрок фарқини, нафини айтади") деб номланган. Бу бобда билимсизлик қоронғи зулматга, билим эса шу зулматни ёритувчи машъалага ўхшатилади. Билимнинг асосий хусусияти киши учун фойдали эканлигида, унга қадр-қиммат, ҳурмат ва эҳтиром келтиришда, деб билади шоир:

Укушун ағар ул, билигин бедур,

Бу икки била эр агирлиқ кўрур.

(Ўқув-идрок билан (киши) юксалади, билим билан улғаяди,

Бу иккиси туфайли эр қадрланади).

Шоир билимга юксак баҳо беради, уни кўкларга кўтаради. Ўз фикрининг китобхонга тез ва осон сингиши учун турли поэтик санъатларни ишга солади. Шу мақсадга бўйсундирилган поэтик санъатларнинг бири ўхшатишдир. Шоир билимни кимё, ипор, бойлик, кишан, кийим, емиш каби нарса-ҳодисаларга қиёслайди. Булар шоир фикрининг реалликка айланишида муҳим бадиий-тасвирий восита бўла олган.

Асарнинг бадиий структураси тамомила ўзига хос бўлиб, туркий адабиётдаги бир қатор шеърий жанрларнинг шаклланиш йўллари ва

тараққиётини кузатиш учун дастлабки муҳим ёзма манба ролини ўтайди. Бу масаланинг ҳал этилиши, ўз навбатида, адабиёт тарихининг бир қатор масалалари билан чамбарчас боғлиқ. Шу маънода туркий адабиётдаги тўртлик шаклининг шаклланиши, поэтикасига эътибор, айниқса, муҳимдир.

Биз бу борада олиб борилган қатор тадқиқотлар натижаларига таянган ҳолда асардаги тўртликларни яратишда муаллиф қандай мақсадларни кўзда тутганлиги хусусида тўхталишни лозим деб топдик. "Қутадғу билиг"даги тўртликлар ўз мавзусига кўра, асосан, фалсафий-дидактик характерга эгадир. Бу ҳолни муаллифнинг тўртлик яратишда тажнислардан фойдаланишида ҳам очиқ-ойдин кўришимиз мумкин:

Қамуғ нангга вақт ул куни **белгулуг**,
Нафас, тин тўқурқа сани **белгулуг**.
Йил, ай, кун кечартег тиригліг кечар,
Кечар кун кечургай сени **белгулуг**. [4,326]

Бир қарашда радиф бўлиб кўринадиган "белгулуг" сўзи шу ўринда тажнисдир. Дастлабки байтда у чиндан ҳам радиф вазифасини адо этади: у ерда "белгилик", "белгиланган" каби маъноларни англатади. Аммо охирги мисрада у "шубҳасиз", "албатта" каби сўзлар ўрнида қўлланган. Буни байтнинг ҳозирги тилимизга ўгирилган ҳолатида аниқроқ тасаввур этиш мумкин:

Барча нарсанинг вақти-соати ва куни **белгиликдир**,
Нафас ва тин олишнинг сони **белгиликдир**.
Йил, ой, кун ўтганидек тириклик ҳам ўтади,
Ўтаётган кунлар сени ҳам **албатта** ўтказади.

Тўртликларда тажниснинг тасодифий эмаслигини кўрсатиш учун яна бир мисол келтирайлик:

Тили алған эрнинг жафа қилқи ул,
Жафа кимда эрса ушул **йилқи** ул.
Киши йалғанинда тилама вафа,
Бу бир сўз синамиш ўқуш **йилқи** ул [4,337]